

ARVUSTUS

Aldur Vunk, *Kuningamäng ärkamisaja koidikul* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012), 191 lk. ISBN 9789949199624.

18. sajandi lõpu ja 19. sajandi sotsiaalne ja kultuuriline ajalugu, seisusühiskonna taandumine ja vanade seisuste ümberkujunemine, modernse ühiskonna sünd, mille üks oluline osa oli ka eestlaste ärkamine, ning imepäraselt kiire kasvamine omariiklust luua suutvaks rahvuseks, on teemadering, mida eesti ajaloolased on läbi aegade armastanud käsitleda. Aldur Vunk vaatleb "pikka 19. sajandit" üksikisiku tasandilt, andes ühe saksa ja kolme eesti perekonna lugude kaudu ettekujutuse erinevatel perioodidel elanud ning eri sotsiaalsetest rühmadest pärit inimeste võimalustest ja püüdlustest. Indiviidikeskne lähenemine haakub Lääne sotsiaalajaloos viimastel aastakümnetel populaarsust võitnud suundumusega asetada uurimuste keskmesse struktuuride asemel tegijad ja tegevused ning tuua ajalugu inimesele lähemale.

Raamat koosneb nelja perekonna elulugudest: esimeses peatükis on luubi all 1783. aastal Saksamaalt Pärnusse saabunud Johann Gottlob Jochmann (1753–1817) ja tema 1819. aastal Saksamaale tagasi pöördunud poeg Carl Gustav (1789–1830), teises Luiga Jaak (1790–186?) ja tema poeg (Lorenz) Johannes Schwan (1824–u 1885), kolmandas Michel Schwan (1790–1841) ning tema isa ja lapsed ning neljandas Friedrich Fromhold Martens (1845–1909) ja tema esivanemad Põhjasõja järel Audrus elanud Johann Martensohnini välja. Neist mitme näol on autori sõnul tegemist oma seisuse ja rühma "kõige väljapaistvamate esindajatega" (lk 12), kuid erinevatel põhjustel ei ole nad leidnud käsitlemist ega enamasti isegi mitte mainimist Eesti ajaloo üldkäsitlustes, -õpikutes ega ka erialakirjanduses.

A. Vunki huvitab konkreetne inimene, teda paelub enam individuaalne kui tüüpiline. Sestap jääb ta truuks oma valitud tegelastele ega ole hakanud neist paljude puhul käepärast olevaid nappe andmeid täiendama infoga sama seisuse ja rühma esindajate kohta üldiselt. Linnakodanike perekonna Jochmannide elukäigud võib liigitada pigem tüüpiliste sekka ning neis on

raske leida midagi toonase seisusühiskonna sotsiaal-poliitilistest või ideoloogilistest raamidest üleulatuvat. Kolme väga madalalt stardipakult alustanud peategelase elusaatust tuleb seevastu nimetada erakordseks. Kohusetundliku haridusametnikuna pärandatava aadlitiitli välja teeninud M. Schwan, Peterburi baptisti koguse diakonina kuulutustööd teinud (L.) J. Schwan ja pisikesest peast orvuks jäänud, kuid läbi Peterburi Peetri koguduse orbudekodu korraliku koolihariduseni jõudnud ning lõpuks professori tiitlini küündinud ja oma aja rahvusvahelise poliitika tegemise viiside kujundamisel kaasa rääkinud F. F. Martens mitte niivõrd ei kombanud võimaluste piire, kui võrd väljusid raamidest, mille kehtinud mängureeglid eestlastele olid seadnud. Kuna raamatus keskendutakse tegelaste “valikutele” ja “püüdlustele”, siis kirjeldatakse selles põhiliselt meeste tegemisi (naistel “valikud” samasuguses tähenduses puudusid). Üldjuhul kuuluvad meestegelaste juurde ka õrnema soo esindajad, kuid nemad tulevad kõneks enamasti siis, kui nad abielluvad, sünnitavad või on tunnistajateks ristimisel.

Raamatu peategelaste elurajad näitavad ilmekalt selle maanurga olemist osakeseks laiemast poliitilisest ja kultuurilisest ruumist. Läbi portreeritavate isikute kireva elukäigu saab lugeja mõningast aimu ühiskonna arengutest ka kaugemal tänase Eesti piiridest. Kahe peategelase haridus- ja karjääriteed jälgides käiakse nii Saksa- kui ka Venemaal ning nende rännakud viivad lugejat veel palju kaugemalegi. Läbi F. F. Martensi võitluse riikide käitumisreeglite ja -viiside ümberkujundamise eest omandab käsitlus lausa üleilmse haarde.

Kolme eesti soost peategelase, F. F. Martensi, (L.) J. ja M. Schwani näitel on kujutatud elukutse eraldumist seisusest, mis oli ajastuomane üldisemat laadi protsess. Haritud avaliku arvamuse võidu eest ühiskonnas võidelnud kultuur-filosoofilise kirjamehe C. G. Jochmanni ning maarahva usuelu elavdamise nimel töötanud Luiga Jaagu ja (L.) J. Schwani tegevuses saavad ilmsiks mõjud, mida avaldasid olulised ideelised liikumised ja voolud – valgustus, vennastekoguduste liikumine ja vabakoguduste teke. Kõigis peatükkides nähtuvad eesti ja saksa rahvuste mitmekesised sotsiaalkultuurilised sidemed Balti ruumis. Schwanide lood kinnitavad ilmekalt, et eestlaste ja baltisakslaste suhe oli ühtaegu nii “võitlus kui ka kooselu”.

Allakirjutanu meelest on kõige õnnestunumalt teostatud Luiga Jaaku ja tema poega (Lorenz) Johannes Schwani portreeriv peatükk. Aines on uudne ja põnev, materjali on leidunud nii isa kui ka poja kohta, nii et isa elulugu pole kujunenud lihtsalt sissejuhatuseks poja elukäigule. Siit saab aimu sugulussidemete rollist perekonna püüdluste realiseerimisel (nt laste

koolitamisel). Lorenz Johannes puutus oma eluteel kokku erinevate inimestega, kelle vaadete tutvustamise kaudu on raamatu autoril avanenud võimalus iseloomustada oma kangelaste tegutsemiskeskonda avaramalt ja suhestada neid teiste tol ajal tegutsenud isikutega, kellest me teame palju rohkem (J. V. Jannsen, C. R. Jakobson jpt). Näiteks 1862. aastal Jamburgi kreisis tutvunud C. R. Jakobson ja L. J. Schwan pärinesid mõlemad hernhuutlikust kodust ning häälestusid umbes ühel ja samal ajal võitluslikule lainele: esimesest sai fanaatiline rahvuslik agitaator, teisele tuli aga "Baptisti tujo peale" ning ta astus võitlusse rahva usuolu rahvuslikuks ja moodsaks muutmise nimel. Carl Roberti noorim vend Eduard Magnus liitus aga sarnaselt L. J. Schwaniga baptistidega ja nad tegid koostööd kirjastamisel. Saaremaal kuulutustööd tehes pörkus Schwan teravalt pastor Theodor Hessega, kelle vaadete ja tegevuse kaudu on raamatu autoril võimalik näidata luteri kiriku (kui organisatsiooni) vastutöötamist kirikust irdunud usuiliste liikumistele ja eesti rahvuslikule liikumisele. Usumehena ulatus J. Schwani kontaktide skaala lihtsast eesti külamehest impeeriumi pealinna kõrgseltskonnani välja. Peterburis kohtus ta ka mandri-Euroopa esibaptisti Johann Gerhard Onckeniga, kes ta ilmselt ristas ja saksa koguduse diakoniks seadis. Peatüki lõpus olevast pikemast ekskursist 1870. aastate lõppu ja 1880. aastatesse saame teada, et Schwani missioon täitis alles pärast tema surma ja temast (paljuski) sõltumatult.

Raamatu pealkirjaks on A. Vunk valinud eesti pärisoriste talupoegade "Kuningamängu" kujundi, kuivõrd "inimeste elu määravad valikud ja reeglid" (lk 7). Selles kaardimängus oli viis mängijat, kellele autor on leidnud kehastajad ajaloost. Siinkirjutajale ei mõju kasutatud allegooria mitte niivõrd veenvalt, kuivõrd pigem otsitult, et saaks koondada ühe nimetaja alla erinevad biograafiad, mille saamislugu on seotud autori osalemisega erinevate konverentside ettevalmistamisel, näituste koostamisel, uurijahuviga jms. Kahtlemata tekitab selline pealkiri põnevust ega ole "tavaline" (igav). Kaardimänguga sarnaselt oli mitme peategelase saatuses oluline koht juhusel. Tabavaid paralleele on autoril õnnestunud välja tuua päris palju. Kuid kui "Kuningamängu" reeglid võimaldasid mängijate rollidel vahetuda iga mängu järel sõltuvalt kaardiõnnest ehk juhusest, siis isegi raamatusse valitud tegelaste puhul ei tulnud seda mitte alati ette, veel vähem oli kaartide ringimängimine iga mängu ehk põlvkonna järel noil aegadel tavapärane. Kui "Kuningamängus" oli kaarte piiratud hulk ja need mängiti samade tegelaste vahel lihtsalt ümber, siis päriselu (sh selgelt ka kõnealuse aja) iseloomulikuks tunnuseks läbi ajaloo on olnud üha kasvav mitmekesisustumine.

Kuninga tegelaskuju taha mahutab autor ühiskondliku korralduse ja teenistusastmete tabeli. Kindraliks, kes “Kuningamängus” täidab mängujuhi rolli ning vahendab kuningat ja ülejäänud mängijaid, hästi ei sobi oma tegusal eluperioodil “mängust” eemal viibinud linnakodanik, kelle elu üks tähtsamaid tegevusvaldkondi – esseistika – kõnetas hoopis “mängust” väljas olnud inimesi, s.o mitte-baltlasi (raamatust ei selgu, et C. G. Jochmanni kirjalik pärand Balti ühiskondlikku mõtlemist oleks mõjutanud¹). Kindral peaks justkui kehtastama baltisakslaste seisuslikku kiivust ja privilegieeritust, kuid raamatus astub sellesse rolli mees, kes säherdust ühiskonnakorraldust kirjasõnas ründas. “Valgustusideedest kantud kirjasõna oli seisuslikule ühiskonnale kõige tugevam proovikivi,” nagu autor ise kirjutab (lk 23). Luiga Jaagu, (L.) J. Schwani ja Michel Schwani asetamine “noorema” ja “vanema talupoja” rolli on põhjendatud. Kubjas võis autori sõnul olla nii eriõigustes pärisori kui ka vaba mõisateenija (lk 10). Pärisorjadest ja vabadest kõrgemal seisnud “kubjas” on valitud koondkujuks, kelle kaudu näidata mittesakslastest vabade kihti kuulunute võimalusi. Eestis ei olnud kupjad pärisorjuse tingimustes siiski üldjuhul isiklikult vabad (nad olid vabad koormistest) ja nad olid talu kaudu seotud maaga, mida Martensid polnud. Isiklikult priiks võis mõni kubjas saada pärast tublit teenistust. Päris täpne ei ole ka nimetada kupja rolli “Kuningamängus” õigusemõistmiseks. Kõnealuses mängus, aga päriselus täiesti selgelt, olid kupjad korra ja kuulekuse valvurid, mille juurde kuulus (sageli) vägivalla kasutamine. Raamatus esindatud Martensitest on valvanud reeglite täitmise järele vaid üks piirivalvurina töötanud mees. Friedrich Fromhold on tuntud hoopis reeglite loojana. Kui viimast on nimetatud “peakohtunikuks”, siis kubjas oli rohkem politsei funktsioonis. “Kuningamängu” ja päriselu lahknevuste loetelu võiks veel jätkata, kuid siinkohal pole see mõttekas.

Pealkirjas sisalduv ajamääratlus “ärkamisaja koidik” on pisut desorienteeriv, sest kuigi pearõhk on kaheldamatult nimetatud perioodil, vaadeldakse ka varasemaid ja hilisemaid aegu. Küll aga võib seda põhjendatuks pidada ses mõttes, et lugudes palju tähelepanu pälvivad valgustus ja hernhuutus olid rahvusliku ärkamise teesillutajad.

Raamatus esineb mõningaid küsitavusi. Näiteks pole ilmselt päris kohane väita, et kuningas (tsaar) oli eelärkamisajal maarahvale “veel müütiline tegelane” (lk 12) või et, liberalism oli “rohkem haritud seltskonna jututeemaks” (lk 18). Majanduslik liberalism, millest autor läheb täiesti mööda, oli paljude oluliste otsuste nurgakivi nii Peterburis kui kohapeal. 1680.–90. aastatel pärisorjuse “keelamisest” (lk 123) kroonumõisates, kus

¹ Selline väide küll esitatakse (lk 160), kuid selle tõestuseks ei leia raamatust ühtki fakti.

reduktsiooni tõttu elas sel ajal suur osa talupoegi, ei saa tuletada Martensohnide vabaks jäämist Vene ajal, sest (endised) kroonutalupojad olid Vene ajal pärisorjad. Huvitav oleks teada, kas Johann Martensohni asjas saaks mingit pidet Lübecki linnaarhiivist.

Indiviidikeskse lähenemise võimalused ja tulemused määrab paljuski allikate olemasolu. Otsest arhiiviallikatele on autor tuginenud sündide, surmade, abielude, ristimisel tunnistajateks olnute, suguluse, tegevusala, kinnisvara väljanägemise, linlaste pärandi ja eestkostesajade, pensionide ning ametnike ametialase edenemise väljaselgitamisel. Arhiiviallikatest on ta saanud katet ka võime häirinud ja/või politsei vaatevälja mahtunud asjade kohta. Enamik muust infost pärineb trükisõnast.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et A. Vunk on keerulise biograafiažanris kirjutamisega väga kenasti hakkama saanud. Kaasahaaravate lugude kirjapanekul on kasuks tulnud ka autori nõtke sulg. Kohati lausa ilmetlusväärsse detailirohkuse kõrval leidub ka üldistavamaid järeldusi eri põlvkondade võimaluste ja valikute kohta, mis kõik aitab meil käsitletud aega paremini tunnetada.

KERSTI LUST

